

Данијел Синани

Одељење за етнологију и антропологију,
Филозофски факултет, Београд
dsinani@f.bg.ac.yu

Привиђења у западној Србији

Рад се бави веровањима везаним за појаву привиђења у западној Србији, на основу материјала добијеног теренским истраживањем у околини Пожеге и Лучана. Предложена је дефиниција самог појма „привиђење“, извршена је формална идентификација комплекса веровања везаног за феномен привиђења, у категоријама религијске теорије и религијске праксе, разматрањем пасивне и активне компоненте односа према овој оностраној појави, као и његови комуникацијско-функционални аспекти.

Кључне речи: привиђење, онострано/овострано, аберантни покојник, ритуал.

У досадашњим истраживањима, развијаним у оквирима наше науке, проблем привиђења није на адекватан начин примећен и разматран, те не постоји студија која је овом комплексу веровања посветила пажњу у задовољавајућој мери.¹ Будући да је једна од најуниверзалнијих категорија, као и појава на коју се веома често наилази у веровањима нашег народа, привиђења су помињана у више радова, али узгредно, и углавном су везивана за појављивање широког репертоара различитих демонских бића, што представља врло уске оквире и неадекватан приступ овом проблему. Међутим, истраживања која се тичу феномена који се могу подвести под категорију привиђења, као њене различите појединачне манифестације (виле, демони, различити видови „лутајућих“ душа, ђавоље свадбе, омаја, осења, караконцула, пламен закопаног блага итд.), бројна су и разноврсна,² што је, верујем, довело до лажног утиска о доброј проучености саме појаве

¹ Као вредан изузетак потребно је поменути рад Драгане Антонијевић, *Демонологишка предања: фантастика у традицијском причању*, ГЕИ САНУ XLIII, Београд 1994.

² Видети нпр. Тихомир Ђорђевић, *Вештица и вила у веровању нашег народа*, Београд 1953; Исти, *Вампир и друга бића у нашем народном веровању и предању*, Београд 1953; Слободан Зечевић, *Митска бића српских предања*, Београд 1981.

привиђења. Испоставило се, тако, да је општији појам запостављен зарад проучавања његових појединачних сегмената, односно – делова комплекса веровања везаног за контакт са оностраним који се остварује путем привиђења. Управо из тог разлога овај рад је посвећен привиђењима као посебној категорији, односно – једном комплексу веровања из народне религије Срба, а себи смо за циљ поставили да, бар унеколико, новим, ширим приступом овом проблему допринесемо његовом детаљнијем опису и систематизацији, прецизнијем одређењу, односно покушају дефинисања, као и одређивања његовог места и улоге у религији и животу српске сеоске популације. С обзиром на то да у досадашњој литератури нисмо наишли на било какав озбиљнији покушај дефинисања појма „привиђење“, на самом почетку је потребно дати одређење оних појава које ћемо у овом раду сматрати привиђењима. У том смислу, сваки контакт са оностраним или сусрет са натприродним у свесном, будном стању, у оностраном амбијенту, који се остварује путем чула вида, слуха и/или додира, биће третиран као привиђење и легитиман предмет разматрања.

Грађа која је коришћена у овом раду добијена је теренским истраживањем које је обухватило дванаест села у околини Пожеге и Лучана и представља лична искуства сусрета са натприродним од стране припадника три генерације испитаника, или приче о сусретима овога типа које су до њих дошле, а које су у живој традицији испитиваног подручја, и – наравно – представе и ставове испитаника о разматраном феномену.³ Водећи се постављеним циљем, а на основу прикупљеног материјала, били смо у могућности да у комплексу веровања везаном за привиђења препознамо његову активну и пасивну компоненту, те да га анализирамо у оквиру, за овај рад прихваћених, категорија „религијске теорије“ и „религијске праксе“.⁴

Религијска теорија

Што се религијске „теорије“, дакле, тиче, када се ради о пореклу саме појаве привиђења, веровања у њихов онострани карактер се ни у једном тренутку не доводе у питање. Најчвршће су утемељена веровања да привиђења, у својој суштини, представљају мртве душе, и то душе покојника који су овај свет напустили без прописаног испраћаја, без ритуала, односно особе које су страдале неприродном и насилном смрћу. Управо из тог разлога, појављивање привиђења се, супротно очекивањима, не везује за места која су у нашем народу традиционално позната као „опасна“ и „нечиста“, већ се

³ У циљу комплетног увида у грађу, као и у податке о испитаницима и селима која су обухваћена истраживањем, погледати у: Данијел Синани, *Привиђења и сабласти у Србији – истраживања у пожешком и књажевачком крају*, Књажевац 2005.

⁴ Душан Бандић, *Табу у традиционалној култури Срба*, Београд 1980, 15. Према терминологији коју је Бандић први применио, религијска теорија би, најједноставније речено, представљала веровање у натприродно, а религијска пракса – однос према натприродном.

овакви сусрети најчешће одвијају баш на местима на којима је до неприродне или насилне смрти дошло, на местима где је дошло до тешког прекршаја религијских, односно обичајних и моралних норми, или на местима где је, изградњом станишта на старим гробљима или издвојеним гробовима, нарушена аутономија заједнице мртвих, па чак и у домовима, некадашњим пребивалиштима покојника који су напустили овај свет ван правила које традиција прописује. Широко распрострањена и у литератури подробно описана, веровања која се тичу места на којима се појављују виле и начина на који се њихова појава манифестује потврђена су и у нашим примерима. Тако, сусрет са вилама је највероватнији на местима удаљеним од људских станишта, у природном амбијенту, поред вода свих врста – извора, река, језера и бунара, затим на ливадама и шумским пропланцима.⁵

Привиђења се најчешће јављају ноћу – већ од девет часова увече, односно када почне да пада први мрак, што овај интервал знатно помера унапред у зимско доба, када се ноћ брже спушта. Период најинтензивније активности привиђења је „глуво“ доба, период који се, и поред различитих одређивања, може лоцирати у раздобље од поноћи до три сата ујутро, када његов крај означавају прва оглашавања петлова.⁶ Међутим, постоје и примери у којима се привиђења јављају и „у сред бела дана“, рано ујутро по сванућу или касно увече пред мрак, што потенцира чињеницу да је онострани свет свуда и у свако доба присутан. Према томе, изгледа да су контакти могући у сваком тренутку, али се у највећем броју случајева одвијају ноћу, јер ако привиђења припадају оносној реалности која је супротност овој, нама познатој, онда и наша ноћ представља њихов дан, односно – период пуне и најразвијеније активности.

Верује се да нису све особе у истој мери способне да привиђају. Особине које неко треба да поседује да би могао да привиђа могу да буду **урођене** – и тада се односе на физичке, односно на биолошке карактеристике особе, као на пример, на „врсту“ крви коју неко поседује⁷ или на боју очију⁸ – или **стечене**, које се односе на поступке које (не) треба предузимати да би се

⁵ О перцепцији простора у народној традицији видети још: Бојан Жикић, *Одбацивање одеће покојника*, ГЕИ САНУ XLVIII, Београд 1999, 109-113.

⁶ О „глувом“ добу видети више у: Добрила Братић, *Глуво доба*, Београд, 1993.

⁷ Верује се да особе које имају „црну“ крв не могу да привиђају. На њих, такође, слабије делују и чини било које врсте; рекло би се да су они прилично отпорна категорија људи, чврсто утемељена у оностраном. Поред особа црне крви, постоје још и људи који имају „плаву“, и „белу“ крв. Они су више подложни дејствима разних магијских поступака, али су и бољи медијуми, односно – лакше остварују контакт са оностраним; они могу да привиде. Овде је, очигледно, у питању погрешна интерпретација биолошких крвних група које су установљене у медицини, али су у народној интерпретацији редуковане на три групе и свакој је додељена специфична боја као средство идентификације. Детаљније објашњење о евентуалним специфичностима везаним за различите „боје“ крвних група нисмо успели да добијемо током истраживања.

⁸ Исто тако, верује се да могу да привиђају особе које имају плаве, односно светле очи. Они са тамнијим очима ретко кад могу да доживе искуство овог типа.

дошло у могућност остварења контакта са оностраним, као што су, на пример, паљење цигарете над пламеном свеће, али и огледање у огледалу ноћу, при угашеном светлу.

Ако је неко већ способан да ступи у контакт са привиђењима, она му се могу јавити у три најзаступљенија облика:

- као људске прилике, у мањем или већем степену апстракције која упућује на њихово онострано порекло;
- као животиње, чији описи налазе извор у реалном сеоском окружењу или је у њиховом формирању народна машта ефикасно експлицирала њихову оностраност;
- као предмети и специфичне појаве, које у сваком појединачном примеру носе специфично значење и својом симболиком и асоцијацијом предсказују развој догађаја.

Без обзира на степен апстракције, у појавама привиђења мора бити нечега што би указивало на њихову оностраност, а такве чињенице су најчешће препознате у њиховом понашању, времену и месту на којем се појављују.

Овакав сусрет остварује се путем чула, и то путем чула вида, чула слуха или чула додир. У нашим примерима забележени су случајеви у којима је контакт остварен путем сваког од ова три чула понаособ, као и случајеви у којима су чула била заједнички ангажована при остварењу контакта. У народној традицији живо је веровање да вучна стока – волови и коњи, пре свега, представљају одличне медијуме, који захваљујући својим чулима – за која се верује да у знатној мери надмашују осетљивост људских – могу да осете и најмање назнаке присуства оностраног, те су и примери у којима су људски актери сусрета са оностраним упућени у натприродну ситуацију путем реакције својих животиња заступљени у нашој грађи у великом броју.⁹

Религијска пракса

Сходно, на овај начин, развијеној религијској „теорији“, у нашем народу је развијена и религијска пракса која је везана за контакт са оностраним путем привиђења. Последице сусрета са привиђењем могу да буду непосредне и посредне. У првом случају сусрет са оностраним може да резултује болешћу или смрћу субјекта привиђења, а у другом случају привиђење представља лош знак и предсказује будућу штету, болест или смрт особа блиских субјекту привиђења, или субјекта самог, што у великој мери зависи од околности под којима се сусрет одиграо, али и од понашања актера сусрета. Иако не посебно богате, облике понашања којима је наш сељак тежио да успостави однос са оностраним, у оваквим приликама, можемо да поделимо у две групе поступака:

⁹ Видети у: Д. Синани, *н. д.*, 60 – 64.

- поступке превенције и
- поступке санације.

Поступке превенције поделићемо на две етапе, које се односе на покушај избегавања сусрета са привиђењем¹⁰ и на поступке избегавања негативних последица сусрета,¹¹ ако је до њега већ дошло. У оваквим ситуацијама назире се немоћ коју човек осећа у контакту са оностраним реалношћу, тако да се већина забрана и препоручивог понашања креће у смеру игнорисања натприродне ситуације, те покушаја да људски актер сусрета остане непримећен, или да не испровоцира онострану појаву, не би ли се тим путем избегле последице које следе из оваквог сусрета.

Ако, из било ког разлога, правила понашања прописана за случајеве оваквог сусрета нису испоштована, те субјекту привиђења и њему блиским особама прете болест или смрт, прибегавало се поступцима санације. И у овој етапи развоја догађаја човек није могао пуно сам себи да помогне: не постоје магијске радње којима појединац може себи да олакша ситуацију у којој се налази. Санацији проблема се приступало на тај начин што се одлазило по савет и помоћ код „професионалних“ лица – гатара и хоџа, а у специфичним случајевима и код свештеника. Тежина обољења кретала се на скали сразмерно тежини и броју прекршених правила. Поред средстава која су олакшавала болест и одржавала „пацијента“ у животу, као што су посебне водиче које су се испијале или се њима умивало, постојали су и поступци који су могли у потпуности да отклоне последице сусрета са привидом. За неке од поступака веровало се да су делотворни и у спречавању остваривања лоших предсказања која привиђења најчешће доносе. Често се у оваквим случајевима одлазило по помоћ код хоџа. Хоџе би својим клијентима израђивале запис који су они морали да носе под одређеним условима, а последице сусрета биле би отклоњене све док се запис носи. Најбољи „лек“ који су гатаре примењивале у оваквим ситуацијама, засигурно, јесте такозвано саљевање страха. Верује се да овај поступак веома ефикасно отклања последице проузроковане сусретом са привиђењем. Неколико мојих испитаника је лично прошло кроз овај ритуал и једногласно тврде да им је у потпуности помогао, чак и онда када су интервенције лекара биле неуспешне. За саљевање страха користи се „летеће олово“, односно олово које је већ испаливано из оружја.

¹⁰ Овде спадају, на пример, прописи који саветују да се не креће на пут ноћу и да се, уопште, без преке потребе не напушта кућа када падне мрак. Ако нужда натера да се ипак изађе у ноћ, онда би требало откопчати каиш на панталонама, а онај који се већ нађе на путу, ноћу, никако не би требало да се окреће за собом. Ноћу, ван куће, треба носити капу навучену дубоко преко чела, до обрва, јер се верује да бића која се јављају као привид, у ствари, желе да одузму човеку крет који носи на челу (а који је стекао крштењем).

¹¹ Прво и основно што особа треба да учини, ако се суочи са привидом, јесте да се прекрсти. Ово је, уједно, и најбоља заштита, јер се верује да након тог чина сваки привид мора да нестане. Међутим, верује се и да ретко ко у том тренутку може да направи такав гест. У таквим ситуацијама је веома важно не говорити, а посебно – не обраћати се привиду. Сматра се да је игнорисање натприродне ситуације најбоља заштита. На тај начин људски учесник сусрета може да остане непримећен.

Ово олово се истопи у кашичици и затим проспе у чанак с водом, који се држи изнад главе клијента. Од водом нагло охлађеног олова у чанку се формира одређена фигура – лик: дрво, животиња, човек итд. Верује се да је управо то што се препозна у облику настале фигуре од олова изазвало страх код клијента. Потом се вода и олово проспу у реку, „где се вода окреће“, тј. у вртлог или дубоки вир. Посебан случај представљају привиђења која ноћу посећују „уклете куће“ и излажу мукама укућане, уколико ови, из тог разлога, нису још увек напустили свој дом.¹² За ова привиђења верује се да су то „непојане“ или из неког другог разлога незадовољне и несмирене душе које траже своје задовољење. Поступци санације се у оваквим случајевима крећу у два правца. У првом случају, у кућу се позива свештено лице да је окади и прочита молитву. Ови ритуали се одвијају најчешће ноћу, а после посете свештеника, укућани остају ослобођени проблема – привиђења заувек нестају. Други поступак представља давање „незнаног кољива“ (не зна се коме се даје). Прибегава му се у ситуацијама када се не зна и не може се претпоставити чија душа, на овај начин, тражи задовољење. Незнано кољиво се износи на гробље, у присуству свештеника. Повољно је ово учинити на задушнице, али за то може послужити и било који други излазак на гробље. Свештеник чита молитву над кољивом, која се од уобичајене разликује само по томе што се изоставља део у којем се изговара име особе којој је кољиво намењено, јер је име непознато, по чему је поступак и назван. Верује се да се на овај начин исправља пропуст који је учињен приликом испраћања душе преминулог на други свет, за шта се верује да је у оваквим случајевима разлог појављивања привиђења, а након обављеног ритуала душа непознатог покојника се смирује и престаје да узнемирава становнике, до тог момента, „уклете“ куће.

Комуникацијско – функционални аспект веровања у привиђења

Поред формалне идентификације посматраног проблема, за потпуније разумевање комплекса веровања у привиђења потребно је проширити поље анализе. У том смислу, пажњу ћемо на овом месту усредсредити на комуникацијски и функционални аспект веровања везаних за појаву привиђења.

Рекли смо већ да искуство сусрета са привиђењем представља један од најдиректнијих контаката са оностраним реалношћу. Концепт оностраности подразумева настањеност бесмртним, свемогућим бићима, која постоје у несвакидашњем времену, у којем садашњост, прошлост и будућност постоје истовремено. За разлику од овог „другог“ света, овај наш свет настањен је смртним и немоћним људима који живе у свакидашњици, у којој се догађаји збивају један за другим, у одређеном временском следу.¹³ Контакт ова два света могућ је у граничној зони која их, истовремено, спаја и раздваја, и

¹² Видети у: Д. Синани, *н. д.*, 70 – 79.

¹³ Едмунд Лич, *Култура и комуникација*, 122.

поседује својства и једног и другог света. Сусрет ова два света у нашој народној традицији најчешће се доживљава као „продор“ оностране реалности у онострану амбијент, или њено отелотворење у оностраном ентитету.

Сваки сусрет са привиђењем, односно контакт са оностраним сматраћемо комуникацијским чином.¹⁴ У том случају, поставља се питање ко са ким комуницира у поменутој ситуацији, односно – потребно је одредити у ком смеру се ова комуникација обавља. Из наших примера једноставно је извући закључак да се комуникација одвија у смеру:

онострано —————> онострано

Најочљивија порука, која се на овај начин преноси, својеврсно је уверавање у реалност постојања другог света. Ако привиђења представљају контакт са оностраним, она – пре свега – верификују идеју (ма каква она била) да онострано заиста постоји. Ако нам се приказују бића која, по неким својим карактеристикама, не припадају овом нашем свету, онда она морају припадати неком другом свету, што – опет – повећава уверење у његову реалност. Ово је, наравно, у бројним религијама већ позната идеја о прекорачивању граница људске егзистенције, која – у нашем примеру – представља и полазну премису на којој се развија специфична митологичка каузалистика.

Имајући у виду чињеницу да се свеприсутност, самим тим, и потпуна обавештеност, као и свемоћ овог другог света, у веровању нашег сељака ни у једном тренутку не доводи у питање, може се претпоставити да поруке које онострано шаље примаоцима на овом свету носе са собом посебан легитимитет и ауторитет. Тако, свака од порука послатих на овај начин, има и одређену функцију и учествује у организацији живота оних којима су поруке намењене. Међутим, поред тога што свако искуство сусрета са привиђењем представља трансфер порука, у оваквим ситуацијама често долази и до различитих последица по људског актера догађаја, које су производ самог, тренутног („физичког“) контакта са оностраним. Према томе, можемо да закључимо да се сам чин у којем се остварује контакт са оностраним одвија на два плана:

- а) план преноса информација,
- б) план директног деловања на субјекат привиђења.

а) Констатовали смо већ да привиђења представљају општи појам широког опсега, те да обухватају већи број различитих појава као појединачних манифестација овог феномена. Самим тим, информације које ове појединачне манифестације преносе биће бројне и, од случаја до случаја, различите. Ипак, сви ови појединачни случајеви могу се подвести под неколико општих, заједничких категорија. Привиђење може да преноси информацију о тренутном, просторно – више или мање – удаљеном догађају који је од значаја за субјекат привиђења. Овакве информације се, најчешће,

¹⁴ Исто, 15 и даље; Умберто Еко, *Култура, информација, комуникација*, Београд 1973, 11 – 12.

односе на тренутак у којем се особа блиска субјекту привиђења налази у опасности, или на тренутак у којем наступа смрт блиске особе. Привиђење овде представља обавештење о догађају који се одвија истовремено са самом појавом привиђења.

Најчешћи су, међутим, случајеви у којима привиђење представља својеврсно предсказање. У оваквом случају, привиђења предсказују мање или више блиску ситуацију у којој ће доћи до одређене штете, болести или смрти особе или особа блиских субјекту привиђења (углавном чланова уже или шире фамилије), или пак до болести/смрти самог субјекта. У сваком случају, оваква привиђења најављују несрећу и збивања са трагичним последицама, а сама привиђења својим садржајем уопште не морају да асоцирају на такав развој догађаја; довољна је само чињеница да је до сусрета са привиђењем дошло. У случајевима када се, на пример, чује дрекало или птица „плача“, такође се предвиђа нечија смрт или болест, али се предвиђање, овог пута, односи на ширу заједницу, односно на било ког члана заједнице настањеног на простору којим се овај звук простире. Пламен који се привиђа на одређеним местима представља обавештење да се у близини налази закопано благо. Верује се да овај пламен за одређене особе „којима је суђено“, у ствари, представља путоказ ка богатству и благостању. Међутим, и овакав привид носи потенцијалне опасности за субјекте привиђења, ако се не придржавају правила понашања прописаних за овакве случајеве.

б) Сусрет са привиђењем најчешће оставља и директне последице на субјекат привиђења, без обзира на садржај поруке коју привид преноси. У готово свим забележеним случајевима сусрета са привиђењем долазило је и до реалних, физичких последица које су се манифестовале кроз болест или, чак, и смрт субјекта привиђења. У зависности од понашања субјекта привиђења, болест би наступала непосредно након сусрета са привидом или неколико дана након тога, а њена тежина и период боловања зависили би, такође, од тежине прекршаја прописаних норми понашања у таквим случајевима. Оваква обољења могу да буду пролазна, али могу и да оставе трајне последице у виду разних слабости и деформитета (губитак вида, сакатост, храмање итд.). У најтежим случајевима могуће су и фаталне последице.

Ако се сусрет са привиђењем већ догодио и поступци превенције нису уродили плодом, у живот појединца који је овај сусрет доживео уводе се нови моменти који се састоје, најчешће, из различитих покушаја да се неутралише штетно дејство сусрета. Одласци код гатара и хоца постају неминовност, а њихови савети окупирају пажњу и време и учествују у организацији живота субјекта привиђења. Поједини предмети које, као хамајлије, добијају приликом ових посета, а који захтевају посебан режим понашања, постају саставни део њиховог живота. Ако је преписан неки „лек“ који треба узимати током дужег временског периода, у тачно одређено време и на посебно одређен начин, ова обавеза долази на прво место листе приоритета у организацији дневних активности појединца, а све остале обавезе се организују око ње. Сасвим је очигледна мера у којој придржавање оваквих правила може да угрози слободу деловања и понашања појединца који им се

повинује у циљу сопствене заштите. Посебно упечатљив случај, који илуструје сву снагу којом искуство сусрета са привиђењем може да делује на организацију и квалитет људских живота, представљају примери везани за такозване уклете куће. Наиме, нису ретки случајеви да су људи, услед учесталих посета од стране привиђења, морали да напусте своје нове и потпуно опремљене куће и да се, принудно, настане у старим грађевинама које често не одговарају основним потребама једне породице, или да се настане код својих рођака док не нађу решење за крајње непријатну ситуацију у којој су се нашли.

На овај начин представљен комуникацијски чин, који се одвија у смеру онострано-овострано, чини, међутим, само манифестни ниво комуникације, који се може препознати у комплексу веровања везаном за привиђења.

Да бисмо продрли дубље у суштину посматраног проблема, размотрићемо поново основне представе које се тичу сусрета са привиђењем. Од посебног значаја за даљи ток анализе биће веровања која се тичу одређивања идентитета саме појаве привиђења, као и веровања која се односе на места на којима се привиђења најчешће јављају. Најшире распрострањене и најчвршће утемељене представе овог типа могу се сврстати у четири групе:

1. Најчешће се наилази на веровање да су привиђења, у ствари, душе особа које су страдале насилном и неприродном смрћу. У нашим примерима то су особе које су страдале у ратним операцијама или као жртве окупационе војске, затим, особе које су убијене из различитих побуда, особе страдале од удара грома, жртве саобраћајних несрећа, утопљеници и самоубице.
2. Посебну категорију аберантних покојника чине особе које, из идеолошких убеђења, нису желеле посмртни обред. Њихове душе су се у виду привиђења враћале на овај свет и задавале неприлике члановима своје породице и шире друштвене заједнице, па је ритуал у оваквим ситуацијама накнадно, ипак, одржан.
3. Битна је, такође, готово једногласна тврдња мојих испитаника да се њима битне и драге особе, које су умрле природном смрћу и које су прописно испраћене са овог света, никада не јављају као привиђења, иако су многи желели да их поново, макар и на тај начин, виде.
4. Сусрет са привиђењем се најчешће дешава на самом месту на којем је до насилне или неприродне смрти дошло, на местима на којима су се десили догађаји препознати као крупан прекршај религијских, односно обичајних и моралних норми, а привиђења се појављују, такође, и на местима где постоји усамљен гроб, смештен ван сеоског гробља, издвојен из заједнице мртвих, или на местима где је нарушен „суверенитет“ овакве заједнице, па је било каква грађевина подигнута на остацима старог гробља.

Као што се да приметити, сва наведена веровања уско су везана за специфичне врсте покојника, односно за њихове душе, затим, за специфичне начине умирања и, такође, за специфична места и начине похрањивања њихових посмртних остатака. У том смислу, можемо да закључимо да се

фокус наведених представа налази на самом чину умирања, односно на моменту који представља прелазак из оностраног у онострано и начину на који се овај прелазак одвија.

Међутим, душе свих покојника нису исте и свака душа наставља загробни живот на свој начин. У том смислу, генерално, можемо разликовати две категорије душа, које су најчешће представљене као чисте и нечисте. Чисте душе су душе предака и свих „добронамерних“ покојника; оне не чине зло никоме, у други свет улазе без проблема и тамо настављају живот. Нечистим душама је приступ на други свет веома отежан, а њих имају покојници који су били велики грешници за живота, али и они покојници који су умрли насилном и неприродном смрћу. Они нису сахрањивани на сеоским гробљима и били су лишени посмртних обреда. На тај начин искључене из заједнице, ове душе нису имале приступ ни на други свет.¹⁵

Традицијом утврђена правила, која се везују за чин умирања као етапу животног циклуса која је од преломног значаја за заједницу, формирају јасну представу о начину и следу догађаја који су од пресудног значаја за људску онострану егзистенцију.¹⁶ Шематски, овај след се може представити на следећи начин:

нормалан живот → нормална смрт → нормалан загробни живот
(ритуал)

У случају да било који од прва два елемента овог низа буде нарушен, у смислу померања ка другом полу дистинкције нормалан/аберантан, целокупни исход, односно отварање врата другог света и стицање права на нормалан загробни живот, доводи се у питање. У екстремној варијанти добијамо низ који се може представити на следећи начин:¹⁷

аберантан живот → аберантна смрт → аберантан загробни живот
(одсуство ритуала)

Према представама и веровањима издвојеним из наших примера, може се извести закључак да појављивања душа специфичних врста покојника на специфичним местима, у виду привиђења, представљају директан показатељ аберантног загробног живота. Овакве представе заснивају се на својеврсном, двоструком дуализму који у дистинкцију онострано/онострано уводи и супротност типа нормално/аберантно, која се у нашим примерима појављује, пре свега, кроз однос присуство/одсуство посмртног ритуала и поштовање/непоштовање правила која прописује традиција/заједница. Границе два супротстављена света, међутим, не пробијају сви становници

¹⁵ Слободан Зечевић, *Култ мртвих код Срба*, Београд 1982, 18.

¹⁶ Видети нпр. у: Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд 1991, 246 – 263.

¹⁷ Видети још у: Иван Ковачевић, *Семиологија мита и ритуала I – Традиција*, Београд 2001, 163-170.

оностраног, већ само они покојници које, из било ког од наведених разлога, можемо назвати аберантним.

Овим путем долазимо и до латентног нивоа комуникације која се успоставља при сусрету са привиђењем. У том смислу, комуникација која се на овај начин остварује може се схватити као преношење поруке данашњим генерацијама од стране генерација носилаца традиције, у теорији, њихових предака,¹⁸ која упућује на неопходност поштовања традицијом утврђених оквира понашања и установљених ритуала у смислу концептуалних и културно когнитивних стубова функционисања, односно одржавања и обнављања заједнице. Ово је, пре свега, битно у ситуацији када заједницу задеси смрт једног њеног појединца, када порука, једноставно, представља „рецепт“ како се и на који начин поуздано остварује право на вечни загробни живот у миру. Ток мисли који се успоставља на овај начин, на нивоу појединца, може се показати путем једноставног извођења из неколико општих ставова:

- Смрт не представља крај, пошто је извесно постојање загробног живота;
- Када се придржавамо прописаних правила, следи миран загробни живот;
- Када се правила не поштују, следи аберантан загробни живот, душе се враћају на овај свет као привиђења;
- Ја желим миран загробни живот;

- Ја ћу се потрудити да се прописана правила поштују.

Закључак

На манифестном плану појединци ће представе о привиђењима, као и веровања везана за њих и понашање које се препоручује, користити у циљу сопствене заштите од самих привиђења. На латентном плану, међутим, представе о разлозима због којих се поједине душе појављују као привиђења служиће предузимању поступака који ће предупредити овакав развој догађаја и омогућити угодан наставак живота на другом свету. Већ смо више пута поменули да се ови поступци тичу придржавања традицијом прописаних правила у животу, једнако као и у обављању посмртних ритуала. На овај начин истиче се потреба за отклањањем аберантности у друштву: идеални поредак друштва чувају опасности које вребају преступнике.¹⁹ Ово је нарочито битно уколико заједница не поседује друге механизме заштите од аберантних појединаца. У исто време, окупљањем заједнице у обављању посмртног ритуала, страшна и непредвидива сила као што је смрт бива

¹⁸ Едмунд Лич, *Клод Леви-Строс*, Београд 1982, 71.

¹⁹ Мери Даглас, *Чисто и опасно*, Београд 1993, 12.

„укроћена“, а ударац који она задаје – амортизован. Друштвеним каналисањем, путем обреда, она бива прихваћена и сведена на своје реалне границе природног процеса. На овај начин, смрт потпада под друштвену контролу. Интервенцијом заједнице нестаје страх од смрти, а самим тим нестаје и потенцијална опасност од развијања дезинтеграционих процеса који би угрозили, како живот појединаца, тако и опстанак саме заједнице, што – опет – доказује да је заједница довољно снажна и способна да преброди кризу у коју је доведена смрћу једног од својих припадника.